

# Działania łódzkich ośrodków wsparcia ekonomii społecznej – jako wsparcie dla rozwoju regionu

Studia Regionalne i Lokalne  
Nr 4(86)/2021  
© Autorzy 2021



ISSN 1509-4995  
E-ISSN 2719-8049  
doi: 10.7366/1509499548606

Agnieszka Murawska

Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny,  
Katedra Socjologii Wsi i Miasta, ul. Rewolucji 1905 r. 41, 90-214 Łódź;  
e-mail: agnieszka.murawska@uni.lodz.pl; ORCID: 0000-0003-3745-2548

## Streszczenie

Na terenie województwa łódzkiego działają trzy ośrodki wsparcia ekonomii społecznej (stosowany skrót: OWES). Podstawową rolą takich ośrodków ekonomii społecznej są usługi doradztwa dla istniejących podmiotów ekonomii społecznej i szkolenie osób zainteresowanych założeniem przedsiębiorstwa społecznego. Celem artykułu jest przedstawienie działań ośrodków wsparcia ekonomii społecznej ukierunkowanych na wspomaganie przedsiębiorstw społecznych i rozwój ekonomii społecznej w regionie łódzkim. Ewaluacja ich działań i wynikające z tej analizy wnioski mogą mieć znaczenie praktyczne dla rozwoju ekonomii społecznej. Materiał badawczy opiera się na badaniach *desk research* projektów: „OWES – wsparcie ekonomii społecznej”, „Łódzki Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej”, „Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej Centrum KLUCZ”, „OWES – rozwój ekonomii społecznej”, realizowanych w latach 2016–2017, badaniach Regionalnego Centrum Pomocy Społecznej w Łodzi oraz wywiadach CATI przeprowadzonych z koordynatorami ośrodków wsparcia ekonomii społecznej działającymi na terenie województwa łódzkiego.

## Słowa kluczowe

przedsiębiorstwo społeczne, OWES, rozwój regionu, województwo łódzkie

## Activities of Social Economy Support Centres in Łódź to promote the region's development

### Abstract

There are three Social Economy Support Centres (OWES) operating in the Łódzkie region. The basic role of such centres is to provide advisory services to the existing social economy entities and train people interested in setting up a social enterprise. The aim of the article is to present the activities of social economy support centres aimed at supporting social enterprises and promoting the development of social economy in the Łódzkie region. Evaluation of their activities and conclusions from this analysis may be of practical importance for the development of social economy. The research material is based on the desk research for the projects: “OWES – support to social economy”, “Social Economy Support Centre in Łódź”, “Social Economy Support Centres KLUCZ”, “OWES – development of social economy” implemented in 2016–2017, research of the Regional Centre for Social Assistance in Łódź and CATI interviews conducted with coordinators of social economy support centres operating in the Łódzkie region.

### Keywords

NGO, social activity, civil society, third sector, social economy, social enterprise

## Zagadnienia wstępne

Na terenie województwa łódzkiego działają trzy ośrodki wsparcia ekonomii społecznej – w skrócie OWES-y. Podstawową rolą takich ośrodków ekonomii społecznej jest świadczenie usług doradztwa dla istniejących podmiotów ekonomii społecznej (w skrócie PES) i szkolenie osób zainteresowanych założeniem przedsiębiorstwa społecznego (w skrócie PS). Dzięki swoim działaniom mają wpływ na wizerunek nie tylko miasta wojewódzkiego, lecz także mniejszych miast i wsi.

Celem artykułu jest opisanie działań ośrodków wsparcia ekonomii społecznej ukierunkowanych na wspomaganie przedsiębiorstw społecznych. Ewaluacja działań OWES-ów ma za zadanie sprostować dyskusję na temat znaczenia tych instytucji dla rozwoju ekonomii społecznej i regionu łódzkiego.

W artykule wykorzystano dane z badań własnych autorki. Przeprowadzono badania *desk research* dotyczące projektów: „OWES – wsparcie ekonomii społecznej”, „Łódzki Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej”, „Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej Centrum KLUCZ”, „OWES – rozwój ekonomii społecznej”<sup>1</sup>, dzięki którym OWES-y dysponowały wsparciem finansowym na prowadzenie swoich działań. Przedstawione zostaną także wyniki badań Regionalnego Centrum Pomocy Społecznej w Łodzi dotyczące oceny ich działań przez podmioty korzystające z ich usług. W analizie uwzględniono także wywiady CATI przeprowadzone z koordynatorami ośrodków wsparcia ekonomii społecznej działającymi na terenie województwa łódzkiego. Badanie realizowano w okresie X–XII 2017 r.<sup>2</sup> Wynikające z analizy wnioski mogą mieć znaczenie praktyczne dla rozwoju ekonomii społecznej.

## 1. Działania ośrodków wsparcia ekonomii społecznej wspomagające podmioty ekonomii społecznej

Województwo łódzkie podzielone jest na cztery subregiony, na którym działają trzy OWES-y. Subregion I obejmuje powiaty: zduńskowolski, łaski, pabianicki, łódzki wschodni, tomaszowski, rawski, opoczyński. Opiekę nad nim sprawuje Fundacja Instytut Spraw Obywatelskich – Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej Centrum KLUCZ, realizując projekt „Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej Centrum KLUCZ”<sup>3</sup>.

Powiaty: bełchatowski, piotrkowski, miasto Piotrków Trybunalski, radomszczański, pączęzański, wieluński, wieruszowski, sieradzki obejmują swoim zasięgiem subregion III wspomagany przez ośrodek wsparcia ekonomii społecznej prowadzony przez Centrum Promocji i Rozwoju Inicjatyw Obywatelskich OPUS poprzez projekt „OWES – rozwój ekonomii społecznej” w latach 2016–2017, a w kolejnych latach poprzez projekt „Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej REGION 2018–2020”.

Ośrodek wsparcia ekonomii społecznej prowadzony przez Stowarzyszenie Wsparcie Społeczne „Ja–Ty–My” zajmuje się subregionem II. Subregion II obejmuje powiaty: poddębicki, zgierski, brzeziński, skierniewicki, miasto Skierniewice, łowicki, łęczycki, kutnowski. Wsparcie na tych terenach odbywa się dzięki realizacji projektów „OWES – ośrodek wsparcia ekonomii społecznej” w latach 2016–2017 oraz OWES „Ja–Ty–My” w latach 2018–2020. Wszystkie trzy wymienione wyżej OWES-y z regionu łódzkiego realizują w partnerstwie projekt „Łódzki Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej”<sup>4</sup>, którego obszarem działania jest subregion IV, czyli miasto Łódź. W latach 2016–2017 liderem projektu było Stowarzyszenie Wsparcie Społeczne „Ja–Ty–My”, w latach 2018–2020 liderem projektu był Instytut Spraw Obywatelskich (dawniej Fundacja Instytut Spraw Obywatelskich INSPRO).

Zgodnie z „Planem działania Ośrodka Wsparcia Ekonomii Społecznej” na okres od 01.01.2015 r. do 31.12.2017 r. celem działania OWES-u jest:

- „Wzmocnienie roli podmiotów ekonomii społecznej,
- Powstanie i utrzymanie miejsc pracy w przedsiębiorstwach społecznych,
- Wzrost kompetencji w obszarze ekonomii społecznej,
- Rozwój partnerstw lokalnych i współpracy międzysektorowej,
- Poszukiwanie źródeł długookresowego finansowania dla PES” (SWS „Ja–Ty–My” 2015).

Działania w wymienionych wyżej projektach mają obejmować kompleksowe wsparcie dla podmiotów ekonomii społecznej. Pierwsze z nich – działania inkubacyjne, skierowane są do grup

<sup>1</sup> Realizowane są one w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Łódzkiego na lata 2014–2020 (Oś Priorytetowa IX Włączenie społeczne; Działanie IX.3 Rozwój ekonomii społecznej; Poddziałanie IX.3.1 Miejsca pracy w sektorze ekonomii społecznej), współfinansowane ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego.

<sup>2</sup> Celem badania było zebranie opinii na temat trwałości nowo powstałych PES.

<sup>3</sup> Zarówno w latach 2016–2017, jak i 2018–2020 nazwa projektu się nie zmieniła.

<sup>4</sup> Projekt ten realizowany jest w partnerstwie przez trzy wymienione ośrodki wsparcia ekonomii społecznej. Liderem projektu jest Stowarzyszenie Wsparcie Społeczne „Ja–Ty–My”.

nieformalnych, osób fizycznych, w tym lokalnych liderów, fundacji i stowarzyszeń nieprowadzących działalności odpłatnej i/lub gospodarczej, jednostek samorządu terytorialnego oraz otoczenia podmiotów ekonomii społecznej. Dotyczą one przede wszystkim animacji społecznej przekładającej się na wsparcie w zakładaniu działalności odpłatnej i gospodarczej. Dzięki podjętym działaniom powstało 30 nowych podmiotów (np. fundacji, stowarzyszeń, spółdzielni socjalnych).

Druga forma wsparcia koncentruje się na udzielaniu dotacji na tworzenie nowych miejsc pracy w przedsiębiorstwach społecznych (zarówno nowo powstałych, jak też tych powstałych z przekształcenia istniejących podmiotów ekonomii społecznej)<sup>5</sup>. W regulaminach rekrutacji do poszczególnych edycji projektów z 2016 (SWS „Ja–Ty–My” 2016) i 2018<sup>6</sup> OWES precyzuje dokładnie, czym dane przedsiębiorstwo społeczne musi się charakteryzować<sup>7</sup>. W tym miejscu należy jedynie podkreślić, iż przedsiębiorstwa społeczne określane są jako podstawowa instytucja tzw. nowej ekonomii społecznej. W literaturze przedmiotu najbardziej znana jest definicja europejskiej sieci badawczej EMES (European Research Network): „przedsiębiorstwo społeczne to działalność gospodarcza (business), która wyznacza sobie cele ściśle społeczne i która inwestuje ponownie nadwyżki zależnie od tych celów w działalność lub we wspólnotę, zamiast kierować się potrzebą osiągnięcia maksymalnego zysku na rzecz akcjonariuszy lub właścicieli” (Defourny 2005).

Trzecia forma działań OWES-ów dotyczy natomiast wsparcia istniejących przedsiębiorstw społecznych poprzez specjalistyczne doradztwo (marketingowe, księgowość, biznesowe i informatyczne) oraz szkolenia zarówno dla liderów, jak i dla pracowników<sup>8</sup>. Zgodnie z zebranymi przez RCPS danymi w 2017 roku wymienione wyżej OWES-y przeprowadziły aż 3842 godziny porad doradztwa specjalistycznego i 39 szkoleń. Nawiązano aż 66 partnerstw rozwijających przedsiębiorczość społeczną. Każda z realizowanych usług i instrumentów wsparcia realizowana jest zgodnie z określonymi w „Regulaminie działalności Ośrodka Wsparcia Ekonomii Społecznej” standardami, które odpowiadają krajowym standardom ośrodków wsparcia ekonomii społecznej.

<sup>5</sup> Więcej na ten temat w kolejnym podrozdziale artykułu.

<sup>6</sup> Definicja przedsiębiorstwa społecznego zawarta w „Regulaminie rekrutacji Łódzkiego Ośrodka Wsparcia Ekonomii Społecznej na lata 2018–2020” zgodna jest już z obowiązującymi przepisami. Należy podkreślić fakt, iż aktualizacja wytycznych postępu rzeczowego realizacji projektów w ramach Regionalnych Programów Operacyjnych z roku 2018 wprowadziła uściślenie definicji osób zagrożonych wykluczeniem społecznym i rozszerzyła ich katalog o osoby ubogie pracujące, opiekunów osób niepełnosprawnych. Ponadto status osoby bezrobotnej nie musi być określany poprzez poszczególne profile typu I–III. W kontekście udziału w projektach z dziedziny ekonomii liczy się bowiem sam status osoby bezrobotnej zarejestrowanej w urzędzie pracy. Rozszerzenie katalogu osób zagrożonych wykluczeniem społecznym jest efektem widocznych zmian na rynku pracy, spadającego odsetka osób bezrobotnych i zagrożonych wykluczeniem (SWS „Ja–Ty–My” 2018).

<sup>7</sup> Przedsiębiorstwo społeczne (PS):

1) „jest podmiotem prowadzącym zarejestrowaną w Krajowym Rejestrze Sądowym działalność gospodarczą (wyodrębnioną pod względem organizacyjnym i rachunkowym), której celem jest:

a) integracja społeczna i zawodowa określonych kategorii osób wyrażona poziomem zatrudnienia tych osób:  
– zatrudnienie co najmniej 50% osób bezrobotnych, w rozumieniu art. 2 ust. 1 pkt 2 ustawy z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instrumentach rynku pracy, lub osób, o których mowa w art. 1 ust. 2 ustawy z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym, lub

– zatrudnienie co najmniej 30% osób o umiarkowanym lub znacznym stopniu niepełnosprawności;

b) lub realizacja usług społecznych świadczonych w interesie ogólnym, usług opieki nad dzieckiem w wieku do lat 3 zgodnie z ustawą z dnia 4 lutego 2011 r. o opiece nad dziećmi w wieku do lat 3 (Dz.U. 2013 r. poz. 1457) lub usług wychowania przedszkolnego w przedszkolach lub w innych formach wychowania przedszkolnego zgodnie z ustawą z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, przy jednoczesnej realizacji celów prozatrudnieniowych: zatrudnienie co najmniej 20% osób, o których mowa w ppkt a);

2) jest podmiotem, który nie dystrybuuje zysku lub nadwyżki bilansowej pomiędzy udziałowców, akcjonariuszy lub pracowników, ale przeznaczają go na wzmocnienie potencjału przedsiębiorstwa jako kapitał niepodzielny oraz w określonej części na reintegrację zawodową i społeczną (w przypadku przedsiębiorstw o charakterze zatrudnieniowym) lub na działalność pożytku publicznego prowadzoną na rzecz społeczności lokalnej, w której działa przedsiębiorstwo;

3) jest zarządzany na zasadach demokratycznych (w przypadku spółdzielni) albo co najmniej posiada ciało konsultacyjno-doradcze z udziałem pracowników lub innych interesariuszy, zaś wynagrodzenia kadry zarządzającej są ograniczone limitami” (SWS „Ja–Ty–My” 2016).

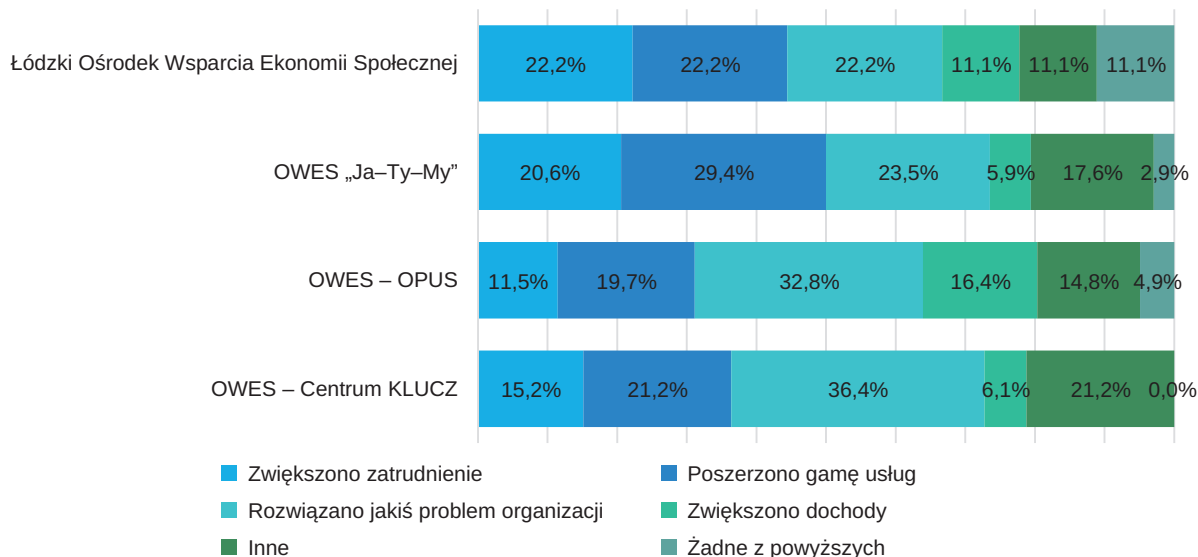
<sup>8</sup> Przykładowe szkolenia: Podnoszenie kompetencji pracowników PES; Księgowość w podmiotach ekonomii społecznej; Podnoszenie kompetencji pracowników PES; Pozyskiwanie środków finansowych (grantów) na działalność statutową organizacji pozarządowych oraz przedsiębiorstw społecznych; Techniki prezentacji i autoprezentacji – podnoszenie kompetencji pracowników PES; Wiosenne obowiązki w organizacjach pozarządowych (księgowość); Excel dla średnio zaawansowanych; Ochrona danych osobowych w podmiotach ekonomii społecznej; Księgowość w podmiotach ekonomii społecznej.

Tab. 1. Realizacja zadań OWES-ów w 2017 roku (wskaźniki produktu)

Nazwa działania	OPUS	INSPRO/Centrum KLUCZ	Wsparcie Społeczne „Ja-Ty-My”	Suma
liczba wspartych fundacji, stowarzyszeń, spółdzielni socjalnych	95	461	182	<b>738</b>
liczba godzin porad specjalistycznych (np. doradztwo biznesowe, prawne, finansowo-rachunkowe)	190	2 298	1 354	<b>3 842</b>
liczba usług specjalistycznych (www, wydruki, wizyty studyjne)	0	8	13	<b>21</b>
liczba przyznanych pakietów rozwojowych	12	9	6	<b>27</b>
liczba zrealizowanych szkoleń	0	25	14	<b>39</b>
liczba zorganizowanych wydarzeń, np. fora, konferencje, seminaria	15	8	4	<b>27</b>
liczba partnerstw rozwijających przedsiębiorczość społeczną	6	36	24	<b>66</b>

Źródło: na podstawie danych uzyskanych od RCPS w Łodzi 2020<sup>9</sup>.

W przypadku wsparcia przedsiębiorstw społecznych podkreśla się konieczność ciągłego wspomagania tych instytucji, szczególnie w początkowym (pierwszym) roku prowadzonej przez nich działalności. OWES zatem nie tylko pełni funkcję doradczą, polegającą na planowaniu rozwoju i monitoringu działań PS, ale powinien także reagować w pojawiających się sytuacjach kryzysowych. Zgodnie z założeniami, dysponując wykwalifikowaną kadrą, powinien być w stanie zauważyć nadchodzące problemy finansowe czy organizacyjne przedsiębiorstw społecznych i podjąć właściwe kroki zaradcze. Ocenę skuteczności i jakości takich wspierających działań prowadzonych przez ośrodki wsparcia ekonomii społecznej w województwie łódzkim na rzecz rozwoju ekonomii społecznej dokonało Regionalne Centrum Polityki Społecznej w Łodzi. Przeprowadzono ankiety telefoniczne wspomagane komputerowo (CATI) z 73 osobami, które korzystały z usług poszczególnych OWES-ów. Wyniki przedstawiono na ryc. 1.



Ryc. 1. Korzyści płynące ze wsparcia OWES-ów

Źródło: RCPS 2019, s. 50.

<sup>9</sup> Dane te autorka otrzymała w sierpniu 2020 r. od pana Piotra Pietrzaka z Wydziału ds. Pomocy i Integracji Społecznej Regionalnego Centrum Polityki Społecznej w Łodzi.

Według badanych dzięki wsparciu OWES-ów rozwiązano problem organizacji (22,2% dzięki ŁOWES; 23,5% dzięki OWES „Ja–Ty–My”; 32,8% dzięki OWES – OPUS; 36,4% dzięki OWES – Centrum KLUCZ) oraz poszerzono gamy usług (od 19,7% do 29,4%).

Stosunkowo rzadziej dzięki wsparciu OWES-ów klientom udało się zwiększyć dochody lub zatrudnienie. W ramach innych korzyści respondenci wymienili:

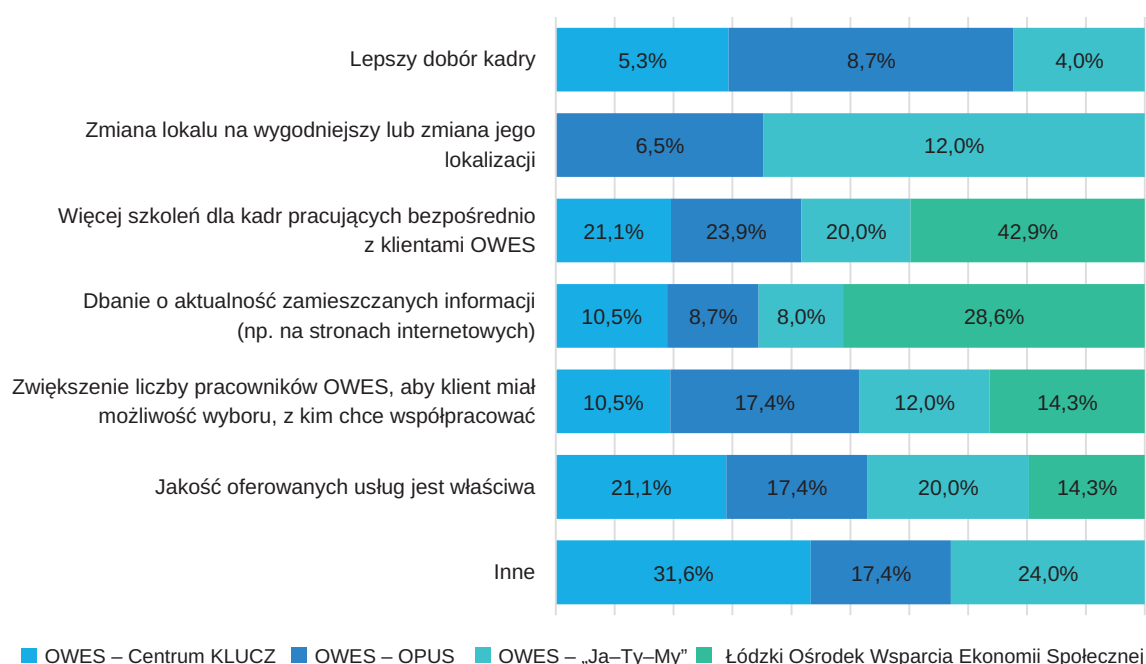
- doszkolenie członków organizacji, poszerzenie wiedzy, zdobycie know-how, podniesienie kompetencji pracowników;
- nawiązanie współpracy z innymi podmiotami;
- promocję własnej organizacji;
- zwiększenie liczby członków organizacji (RCPS 2019, s. 50).

Należy podkreślić, iż wszyscy klienci OWES Centrum KLUCZ przyznali, że pakiet oferowanych przez ten ośrodek usług w pełni zaspokaja ich potrzeby. Pogląd ten podziela także 90,2% klientów OWES – OPUS, 76% klientów OWES „Ja–Ty–My” i 60% klientów ŁOWES (20% nie ma zdania w tej kwestii).

Wsparcie OWES-ów ograniczone jest jednak pewnymi obiektywnymi uwarunkowaniami. Zgodnie z „Regionalnym Programem Rozwoju Ekonomii Społecznej w województwie łódzkim do roku 2020” do głównych przyczyn niewystarczającej sprawności systemu wsparcia ekonomii społecznej można zaliczyć:

- „projektowy charakter finansowania OWES,
- niewystarczające kompetencje kadry OWES,
- niewystarczający system monitorowania i ewaluacji OWES,
- niedostateczne powiązanie usług OWES z innymi usługami świadczonymi na poziomie lokalnym,
- niedostateczne uwzględnienie ekonomii społecznej w politykach regionalnych” (RCPS 2016, s. 29).

Projektowy charakter wsparcia powoduje ryzyko koncentracji działań ośrodków wsparcia ekonomii społecznej na tworzeniu kolejnych podmiotów ekonomii społecznej lub miejsc pracy, a nie na ich utrzymaniu i wzmacnianiu. Konieczność wydłużenia okresu wsparcia była także zauważona przez klientów łódzkich OWES-ów. „Postulowanymi działaniami usprawniającymi OWES jest konieczność zwiększenia liczby szkoleń dla pracowników OWES, zwiększenie liczby pracowników OWES oraz większa dbałość o aktualność zamieszczanych ogłoszeń. Badani wskazali na: konieczność wydłużenia okresu wsparcia” (RCPS 2019, s. 50). Szczegółowe wyniki badania przedstawiono na ryc. 2.



Ryc. 2. Działania na rzecz poprawy jakości usług świadczonych przez OWES-y

Źródło: RCPS 2019, s. 52.

Podsumowując, należy podkreślić, że OWES-y starają się przeciwdziałać wskazanym ograniczeniom między innymi poprzez dążenie do profesjonalizacji sektora. Poprawa sytuacji musi jednak opierać się na zmianach o charakterze systemowym, uwzględniającym opisane rekomendacje.

## 2. Rezultaty działań ośrodków wsparcia ekonomii społecznej generowane przez przedsiębiorstwa społeczne

Według ekonomistów o stanie aktywności gospodarczej i poziomie przedsiębiorczości świadczy liczba przedsiębiorstw gospodarki narodowej zarejestrowanych w rejestrze REGON. Podejście ilościowe uznawane jest także za jedno z najważniejszych mierników rozwoju regionalnego<sup>10</sup> (Karmowska 2011). Podkreśla się, że wybór zestawu mierników, czy też modelu rozwoju, zależy przede wszystkim od celu badań oraz dostępności danych.

W niniejszej pracy przedstawione zostaną dane dotyczące: liczby nowo utworzonych miejsc pracy, liczby bezrobotnych/niepełnosprawnych, którzy zostali zatrudnieni w przedsiębiorstwach społecznych. Wyróżnione wskaźniki są twardymi rezultatami opisywanych projektów, uwzględnianymi w ich ewaluacji<sup>11</sup>. Należy tutaj podkreślić, iż projektodawcy projektów „OWES – wsparcie ekonomii społecznej”, „Łódzki Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej”, „Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej Centrum KLUCZ”, „OWES – rozwój ekonomii społecznej” zobligowani są do ich uwzględnienia i monitorowania przez cały okres ich trwania. Twarde wskaźniki projektów uznawane są bowiem za najbardziej miarodajne i obiektywne<sup>12</sup>. Dzięki nim prostsze jest stwierdzenie, czy dany projekt osiągnął efekt, czy też nie. Kwestią dyskusyjną jest jednak określenie, na ile pozwalają one rzetelnie ocenić skuteczność danej interwencji społecznej<sup>13</sup>. W ewaluacji projektów miękkich ważne bowiem jest ich jakościowe, a nie tylko ilościowe oddziaływanie.

Na terenie województwa łódzkiego dzięki działaniom ośrodków wsparcia ekonomii społecznej w latach 2016–2017<sup>14</sup> powstało 30 nowych podmiotów ekonomii społecznej, tworząc 186 miejsc pracy<sup>15</sup>. Biorąc pod uwagę główny cel działania przedsiębiorstw społecznych, jakim jest reintegracja grup marginalizowanych, warto także przyjrzeć się strukturze zatrudnionych (tabela 2).

Wszystkie osoby zatrudnione w nowo powstałych w ramach projektów OWES „Ja–Ty–My”, ŁOWES, OWES – INSPRO, OWES – OPUS przedsiębiorstwach społecznych posiadały status osoby bezrobotnej (w tym długotrwale bezrobotnej). Jedna trzecia z nich to osoby niepełnosprawne (66 osób). Pomimo zauważalnego mało istotnego udziału w zatrudnieniu czy produkcji regionu warto podkreślić dodatkowe korzyści tak skonstruowanego segmentu gospodarki.

Biorąc pod uwagę korzyści ekonomiczne, wielu badaczy dowodzi, że właśnie praca w przedsiębiorstwach społecznych może stać się alternatywą dla osób będących odbiorcami środków zaopatrzenia i opieki społecznej, z której korzystają osoby niepełnosprawne (Biernat 2008; Broniszewski

<sup>10</sup> Literatura przedmiotu bogata jest w prace na temat teorii rozwoju regionalnego, jak też mierników rozwoju (Obrębałski 2006; Karmowska 2011). Mierniki rozwoju regionalnego są: „mieralne w jednostkach fizycznych, tj. zaludnienie, liczba pracujących, bezrobotnych, podmiotów gospodarczych itp.; przedstawione w ujęciu finansowym, tj. wynagrodzenia, wartość środków trwałych, wartości inwestycji itp.; niewyceniane, ale dające się zmierzyć, tj. odległość, poziom zanieczyszczenia itp.; niemierzalne, lecz identyfikowalne na tyle, że można w sposób jednoznaczny i obiektywny wyróżnić sytuacje lepsze i gorsze, tj. z punktu widzenia zdrowotności mieszkańców; niemierzalne i identyfikowalne na podstawie odczuć subiektywnych, tj. walory estetyczne i krajobrazowe” (Karmowska 2011, s. 86).

<sup>11</sup> Przy rozliczaniu projektów unijnych bardzo często uwzględnia się twarde wskaźniki projektów uznawane za najbardziej miarodajne i obiektywne.

<sup>12</sup> Planowanie ewaluacji, czyli między innymi określenie wskaźników, wybór metody, powinno zawsze odnosić się do konkretnego projektu. Można powiedzieć, iż to cel badań ewaluacyjnych wyznacza metodę, jaką stosuje się w danym przypadku. Więcej na temat ewaluacji w projektach miękkich zob. Świątek 2013.

<sup>13</sup> Celem badań ewaluacyjnych jest „ocena (ewaluacje) wpływu podejmowanych działań interwencji społecznych [rozumiana jako – przyp. A.M.] [...] działanie podejmowane w określonym kontekście społecznym w celu osiągnięcia zakładanego celu” (Babbie 2006, s. 370).

<sup>14</sup> Ewaluacji projektów z okresu 2018–2020 należy dokonać po zakończeniu ich realizacji.

<sup>15</sup> Dzięki działaniom Stowarzyszenia Wsparcie Społeczne „Ja–Ty–My” powstało aż 14 nowych podmiotów ekonomii społecznej. Liczba utworzonych miejsc pracy wynosi 106. Dzięki działaniom INSPRO powstało 7 nowych podmiotów ekonomii społecznej. Liczba utworzonych miejsc pracy wynosi 37. Dzięki działaniom OPUS powstało aż 20 nowych podmiotów ekonomii społecznej. Liczba utworzonych miejsc pracy wynosi 43.

2016; Dudzik i Kucharski 2008; Brdulak i Florczak 2016; Sobczak 2016). Należy zatem przyrzeć się danym statystycznym dotyczącym tej kwestii w regionie łódzkim.

Tab. 2. Struktura zatrudnionych w nowo powstałych przedsiębiorstwach społecznych

	„OWES – ośrodek wsparcia ekonomii społecznej”, OWES – Stowarzyszenie Wsparcie Społeczne „Ja-Ty-My”	„Łódzki Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej”, ŁOWES	„Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej Centrum KLUCZ” OWES – INSPRO	OWES – rozwój ekonomii społecznej OWES – OPUS	Suma
Liczba bezrobotnych, którzy uzyskali zatrudnienie	59	47	37	43	186
Liczba niepełnosprawnych wśród bezrobotnych, którzy uzyskali zatrudnienie	32	34	0	0	66

Źródło: dane stowarzyszenia „Ja-Ty-My”, INSPRO, OPUS.

Według danych Wojewódzkiego Urzędu Pracy we wrześniu 2017 roku w województwie łódzkim zarejestrowane były 76 554 osoby bezrobotne (w tym 43 238 osób to długotrwale bezrobotni). Aż 6 401 osób to niepełnosprawni – bezrobotni (WUP 2017). Analiza Regionalnego Centrum Pomocy Społecznej w Łodzi potwierdza natomiast, iż do głównych powodów udzielenia pomocy i wsparcia rodzinom w województwie łódzkim w latach 2011–2017 należały: ubóstwo (46%), długotrwała lub ciężka choroba (46% rodzin, którym przyznano świadczenie), bezrobocie (45,5%) i niepełnosprawność (39%) (RCPS 2018 s. 10).

W ogólnej kwocie świadczeń rodzinnych wypłaconych w 2017 r. – 4,0 mld zł, tj. 40,6% stanowiły świadczenia opiekuńcze skierowane do osób niepełnosprawnych. [...] Zasiłek pielęgnacyjny wypłacono średnio miesięcznie dla 912,4 tys. osób, tj. o 0,5% mniej niż w 2016 r. W strukturze zasiłków pielęgnacyjnych najwyższy udział – 74,4% stanowiły zasiłki wypłacane osobom niepełnosprawnym w wieku 16–74 lata (GUS 2018, s. 3).

Szczegółowe dane z 2017 roku pokazują, iż z usług opiekuńczych, w tym specjalistycznych, w województwie łódzkim skorzystało łącznie blisko 7,2 tys. osób (ponad 1,7 mln świadczeń na łączną kwotę 29,8 mln zł), a zatem objęto nimi około 16% ogółu osób, którym udzielono świadczeń niepieniężnych z pomocy społecznej (RCPS 2018, s. 21).

Pomimo zaklasyfikowania województwa łódzkiego jako regionu o średnim stopniu zagrożenia wykluczeniem społecznym na tle reszty kraju (Sobczak 2012) warto podkreślić, iż jest to obszar mocno zubożały, na którym istnieje wiele problemów społecznych. W przypadku ustawowej granicy ubóstwa zagrożenie ubóstwem w roku 2015 r. w województwie łódzkim wyniosło 10,3%. Dla minimum egzystencji zagrożenie ubóstwem wyniosło wtedy 5,4%, a dla relatywnych granic ubóstwa – 12,3% (USŁ 2016). Wsparcia wymaga między innymi stolica województwa, na której terenie w związku z podjęciem trudu rewitalizacji zdiagnozowano aż 20 obszarów zdegradowanych (z których osiem podlega działaniom rewitalizacji Łodzi)<sup>16</sup>.

Jak dowodzi Michał Broniszewski, narzędziem do przeciwdziałania ubóstwu i bezrobociu ma być właśnie działanie przedsiębiorstw społecznych. „W chwili obecnej ES jest jednym z najsukcesywniejszych sposobów walki z problemami społecznymi w oparciu o badania. ES ma kluczowe znaczenie dla obszarów zapaści społeczno-gospodarczej, w których wciąż aktualne i przenikające się problemy społeczne blokują rozwój i aktywność (Broniszewski 2018, s. 42).

Podkreślić należy, że sytuacja osób niepełnosprawnych na łódzkim rynku pracy jest niezwykle trudna. Wiele osób niepełnosprawnych nie podejmuje zatrudnienia. Udział osób niepełnosprawnych w ogólnej liczbie pracujących w przedsiębiorstwach województwa łódzkiego w 2013 roku wyniósł 4,3% (28,2 tys. osób) (USŁ 2014, s. 49). Wśród podmiotów umożliwiających pracę osobom

<sup>16</sup> <http://centrumwiedzy.org>; <http://uml.lodz.pl/dla-mieszkanow/rewitalizacja/rewitalizacja-obszarowa-centrum-lodzi-projekty-1-8/> (dostęp: 17.10.2017).

niepełnosprawnym szczególnymi pracodawcami są zakłady pracy chronionej<sup>17</sup> i właśnie zakłady aktywności zawodowej, będące podmiotami ekonomii społecznej. „Na terenie województwa łódzkiego w okresie 2008–2012 działał tylko jeden zakład aktywności zawodowej, w którym ponad 73% zatrudnionych to osoby niepełnosprawne. W 2013 r. powstały 2 kolejne i łącznie dały one zatrudnienie 81 osobom niepełnosprawnym” (tamże, s. 52).

Powyższe dane potwierdzają, że poprzez swoją działalność przedsiębiorstwa społeczne wpływają pozytywnie na rozwój ekonomii społecznej. Zatrudniając osoby zagrożone wykluczeniem społecznym, w szczególności osoby niepełnosprawne, inicjują w regionie łódzkim proces włączający i integrujący (Hausner 2012). Te dodatkowe społeczne korzyści, oprócz jedynie ekonomicznych wskaźników ilościowych dotyczących dodatkowych miejsc pracy, w dłuższej perspektywie czasu mogą przynieść większą spójność społeczną. Zakłada się także, że przyczyni się to do „trwałego rozwoju lokalnego rynku pracy implikującego dobrobyt całej społeczności” (RCPS 2019, s. 58).

Kluczowe znaczenie w generowaniu korzyści dla regionu ma trwałość istnienia przedsiębiorstw społecznych. Kwestię tę badał w latach 2010–2013 Instytut Spraw Publicznych w ramach projektu systemowego „Zintegrowany system wsparcia ekonomii społecznej”. Już wtedy zauważono ogólną tendencję dotyczącą funkcjonowania przedsiębiorstw społecznych w Polsce, objawiającą się stosunkowo krótkim czasem ich istnienia (Bogacz-Wojtanowska i in. 2014). Ze względu na rozwój regionu aspekt ten wymaga szczególnego zainteresowania. Regionalne Centrum Polityki Społecznej w Łodzi podaje, iż w województwie łódzkim 44% miejsc pracy w funkcjonujących przedsiębiorstwach społecznych istnieje co najmniej 30 miesięcy (tab. 3). Wynik ten można uznać za zadowalający, biorąc pod uwagę odsetek w innych województwach. Najlepszy rezultat pod tym względem uzyskało województwo małopolskie (85%), a najgorszy – lubelskie (15%).

Tab. 3. Liczba i długość istnienia miejsc pracy utworzonych w przedsiębiorstwach społecznych w 2017 r.

	Liczba miejsc pracy utworzonych w przedsiębiorstwach społecznych	Liczba miejsc pracy istniejących co najmniej 30 mies., utworzonych w PS
Śląskie	1 784	49%
Wielkopolskie	1 500	33%
Podkarpackie	1 079	33%
Mazowieckie	687	40%
Małopolskie	600	85%
Pomorskie	500	25%
Podlaskie	473	30%
Łódzkie	469	44%
Warmińsko-mazurskie	400	22%
Kujawsko-pomorskie	360	30%
Lubelskie	302	15%
Lubuskie	180	60%
Opolskie	168	60%
Zachodniopomorskie	160	75%
Dolnośląskie	110	50%
Świętokrzyskie	25	26%

Źródło: RCPS 2017.

W projektach realizowanych w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Łódzkiego na lata 2014–2020 przedsiębiorstwa społeczne zobowiązane są do nieprzerwanego utrzymania oferowanych miejsc pracy przez 12 miesięcy. Regulaminy projektów zakładają, iż

<sup>17</sup> Na terenie województwa pierwszy typ działalności, według stanu na koniec 2013 r., prowadziło 108 podmiotów, które zatrudniały 15,2 tys. osób niepełnosprawnych.



osoby rezygnujące z pracy w nowo powstałych podmiotach ekonomii społecznej muszą niezwłocznie zostać zastąpione innymi pracownikami spełniającymi warunek bycia osobą zagrożoną wykluczeniem społecznym. O ich spełnieniu decyduje psycholog zatrudniony w ww. projektach, który poprzez wywiad z kandydatem do pracy w przedsiębiorstwie społecznym określa jego kompetencje społeczne i projektuje indywidualny plan działania dla kandydata. Pomoc psychologa jest bardzo ważna we wstępnym etapie przekształcania się podmiotu ekonomii społecznej w przedsiębiorstwo społeczne ze względu na częstotliwość problemów związanych z komunikacją interpersonalną i brakiem doświadczenia pracodawców (przedsiębiorstw społecznych) w pracy z osobami zagrożonymi wykluczeniem społecznym. Indywidualni doradcy PS mają za zadanie pomóc w rekrutacji nowego pracownika, a także na bieżąco analizować sytuację gospodarczą i kulturę organizacyjną panującą w przedsiębiorstwach społecznych.

Badania CATI przeprowadzone z koordynatorami projektów „OWES – wsparcie ekonomii społecznej”, „Łódzki Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej”, „Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej Centrum KLUCZ”, „OWES – rozwój ekonomii społecznej” potwierdzają duże nadzieje związane z ich realizacją: *Wszystkie powstałe PS mają szanse przetrwać – ze względu na dobre pomysły na biznes oparte o solidną analizę rynkową i wsparcie specjalistów OWES, ze względu na zaangażowanie i motywację założycieli, ze względu na możliwe dalsze wsparcie OWES* (wywiad z koordynatorem OWES-2).

Analizując potencjalny wpływ działań OWES-ów na rozwój regionu, należy zwrócić uwagę na konieczność ich ewaluacji po okresie dłuższym niż 12 miesięcy od ich założenia. Uwzględniony przez RCPS wskaźnik długości trwania PS (ponad 30 miesięcy) może w sposób rzetelny ukazać mocne i słabe strony złożonych na etapie konkursu biznesplanów. Oczywistym zagrożeniem jest wykorzystanie dotacji jedynie jako łatwego zarobku dla pracodawców, którzy nie uwzględniają prawdziwych celów działania tych podmiotów ekonomii społecznej. Duże znaczenie ma także postawa samych zatrudnionych w przedsiębiorstwach społecznych. Dla wielu osób, które podjęły pracę, sama rutyna obowiązków, dostosowanie się do kultury organizacyjnej przedsiębiorstwa stają się przeszkodą w kontynuacji aktywności zawodowej. Są tacy, których cechy osobowościowe stoją na drodze do reintegracji zawodowej i społecznej.

Istotne z punktu widzenia trwania i rozwoju ekonomii społecznej w regionie jest uświadomienie sobie głównych przeszkód i barier rozwojowych. Same podmioty zaliczają do nich następujące czynniki:

- brak elastycznych form zatrudnienia w PES i PS wspieranych przez OWES (konieczność finansowania pełnych etatów, brak okresów próbnych, brak możliwości zwolnienia pracowników);
- zmienność przepisów;
- brak koordynacji i spójności działań na szczeblu centralnym (ministerialnym);
- brak uwzględniania lokalnych specyfik przy tworzeniu ogólnych wytycznych;
- stosunkowo wąska grupa beneficjentów ostatecznych;
- nadmierne obciążenie obowiązkami biurokratycznymi;
- brak ciągłości w finansowaniu projektów OWES;
- dublujące się działania certyfikujące produkty i usługi na poziomie ministerialnym i regionalnym, promujące zakupy prospołeczne;
- brak możliwości zatrudnienia wykwalifikowanej kadry menadżerskiej w PS i PES ze względów finansowych, co w rezultacie determinuje zakres usług, jakie te podmioty mogą świadczyć (głównie usługi opiekuńcze, „sprzątające”, cateringowe) (RCPS 2019, s. 32–33).

Oferowane przez OWES-y wsparcie nie jest w pełni wystarczające, by można rozwiązać niniejsze kwestie. Konieczne są działania centralne uwzględniające regionalne potrzeby.

### 3. W służbie rozwoju regionu

Podstawę do wyznaczania regionu w wielu przypadkach pełni hierarchia obszarów rynkowych czy też przestrzennie współzależnego lub „węzłowego” rynku pracy. Najbardziej popularna definicja stosowana przez Biuro Analiz Ekonomicznych Departamentu Handlu Stanów Zjednoczonych

jest koncepcja „funkcjonalnego obszaru gospodarczego” Karla Focha. Jest ona oparta na założeniu, że dominacja węzła centralnego nad otaczającymi go peryferiami wynika z przestrzennej zależności pracowników od sąsiadujących z nim ośrodków zatrudnienia. W obliczu postępów w komunikacji i technologii transportowej granice regionów stają się jednak trudniejsze do zdefiniowania i mogą nie odzwierciedlać zależności przestrzennych pomiędzy ośrodkami pracy i zatrudnienia. Harry W. Richardson wyróżnił natomiast tzw. regiony planowania, które odpowiadają jednostkom kontroli politycznej lub administracyjnej (Richardson 1979, cyt. za: Dawkins 2003, s. 133–134). W artykule za region przyjęto obszar czterech subregionów województwa łódzkiego jako przestrzeni zapisanego w dokumentach projektowych oddziaływania opisanych ośrodków wsparcia ekonomicznej społeczności.

Rozwój regionu to pojęcie definiowane na wiele sposobów<sup>18</sup>. Większość wczesnych teorii regionalnego wzrostu gospodarczego była przestrzennym rozszerzeniem neoklasycznych teorii ekonomicznych dotyczących handlu międzynarodowego i krajowego wzrostu gospodarczego (tamże, s. 135). Koncepcje rozwoju podzielić można na dwie podstawowe grupy: teorię nurtu neoklasycznego i teorię nurtu neokeynesowskiego.

Należy także zwrócić uwagę na teorie rozwoju mówiące o pochodzeniu czynników, na bazie których może on następować (teoria rozwoju endogennego i egzogennego), oraz integrującą wagę czynników wewnętrznych i zewnętrznych teorię rozwoju neoendogennego. Rozwój egzogeny to rozwój oparty o czynniki zewnętrzne, np. wiedzę ekspercką, wsparcie finansowe, merytoryczne i organizacyjne pochodzące z zewnątrz danej społeczności lokalnej. Rozwój endogeny, jak sugeruje sama nazwa, to taki, który bazuje na zasobach i potencjale społeczności lokalnej (Bohdziewicz-Lulewicz i Sutula 2012, s. 52).

W teorii neoendogennej zwraca się uwagę na łączenie czynników wewnętrznych i zewnętrznych. Literatura przedmiotu potwierdza, że ze względu na procesualność rozwoju regionalnego o efektach zmian zainicjowanych w społecznościach lokalnych, regionach czy innych podmiotach można wnioskować dopiero w dłuższej perspektywie czasu. W wielu przypadkach pojęcia rozwój regionalny i rozwój lokalny są ze sobą mylone lub zastępowane celowo. Rozwój lokalny odnosi się jednak do mniejszego obszaru (np. gmina, miasto) niż rozwój regionalny.

Ze względu na główny temat pracy warto posłużyć się następującą definicją: rozwój regionalny to „trwały wzrost poziomu życia mieszkańców i potencjału gospodarczego w skali określonej jednostki terytorialnej” (Kudłacz 1999, s. 15). Podkreśla ona, że celem rozwoju regionalnego ma być przede wszystkim poprawa jakości życia u wszystkich osób zamieszkujących dany teren. Obecnie uważa się, iż aby osiągnąć rozwój gospodarczy i społeczny, należy uwzględnić potrzeby mieszkańców, dając im prawo wypowiedzenia się i współdecydowania (Parysek 1995, s. 37).

Tab. 4. Analizowane sfery rozwój regionu

Sfera gospodarcza	Sfera społeczna	Sfera ekologiczna	Sfera przestrzenna	Sfera techniczna/ technologiczna
Rozwijanie indywidualnej i zbiorowej przedsiębiorczości	Aktywność lokalnych społeczności oraz lokalnych instytucji	Rozwój zrównoważony	Zagospodarowanie przestrzenne, kompozycja, ład przestrzenny, dostępność przestrzenna	Pełniejsze, racjonalniejsze wykorzystanie czynników i zasobów regionu
Wykorzystanie zasobów surowców, siły roboczej, krajobrazu	Kształtowanie i wzmacnianie świadomości regionalnej	Przemiany w systemie gospodarczym i społecznym w stronę eksploatacji zasobów odnawialnych	Kompozycja, ład przestrzenny, konflikty w przestrzeni	Unowocześnianie i doskonalenie infrastruktury technicznej

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Kuchmacz 2016; Głuszczyk 2011.

Rozwój regionalny w najszerszym znaczeniu rozumiany jest jako rozwój w sferze gospodarczej/ekonomicznej, w sferze społecznej, w sferze ekologicznej i przestrzennej oraz

<sup>18</sup> Na temat niejasności tego pojęcia piszą między innymi: Dawkins 2003; Głuszczyk 2011.

w sferze technicznej/technologicznej. Sfery te wzajemnie się przenikają i inicjują zmiany w kolejnym obszarze (Kuchmacz 2016; Głuszczyk 2011).

W zakres dwóch pierwszych sfer rozwoju regionalnego – sfery gospodarczej i społecznej – wpisują się działania przedsiębiorstw społecznych, czyli podmiotów wspomaganych przez ośrodki wsparcia ekonomii społecznej. Biorąc pod uwagę aspekt gospodarczy, należy potraktować je jako podmioty gospodarki wolnorynkowej, wytwarzające określone dobra i usługi. Jak pisze Broniszewski:

PES mają pozytywny wpływ na siłę lokalnych gospodarek, na ich rynki pracy, czy działalność inwestycyjną i badawczo-rozwojową (B+R), a także mają istotny wpływ na sytuację budżetową samorządów. Po pierwsze, w zależności od rodzaju prowadzonej działalności społecznej płacą one w różnej proporcji szereg podatków zasilających lokalne budżety, tworząc miejsca pracy. Przedsiębiorstwa społeczne są największymi inwestorami w naszym kraju, a to oznacza, że często są kluczowym ogniwem decydującym o rozwoju gospodarczym poszczególnych regionów. PES realizują odpowiedzialność społeczną (Broniszewski 2018, s. 47).

Przedsiębiorstwa społeczne generują także popyt rynkowy wśród osób w nich zatrudnionych. Poszerzają rynek dzięki włączeniu do uczestnictwa w nim osób dotychczas wykluczonych. Dzięki temu przyczyniają się do pobudzenia koniunktury gospodarczej regionu, zwiększenia wpływów podatkowych i zmniejszenia wydatków socjalnych (Dudzik i Kucharski 2008; Brdulak i Florczak 2016; Sobczak 2016).

W aspekcie gospodarczym duże znaczenie ma także budowanie partnerstw lokalnych (Hausner 2012). Jak twierdzi Maciej Frączek, „bardzo ważnym elementem polityki rynku pracy w Polsce jest idea dialogu społecznego i współpracy z partnerami społecznymi” (Frączek 2007, s. 43). Partnerstwa nawiązywane przez ośrodki wsparcia ekonomii społecznej poprzez zwrócenie uwagi na istniejące problemy społeczne, utrudnienia rozwoju przedsiębiorczości, a przede wszystkim poprzez szukanie rozwiązań w tym obszarze tworzą sprzyjające podłoże do rozwoju ekonomii społecznej w regionie. Ich wagę dostrzega także koordynator OWES-u:

Dla uruchomienia procesu rozwoju na poziomie regionalnym potrzebne są różne rodzaje kapitału – produkcyjny, finansowy, ekologiczny, ludzki i społeczny. Jest to taki proces, jest on silnie uzależniony od regionalnych więzi społecznych i sieci koordynacji działań, determinowanych przez: wzajemność, współzależność, współdziałanie i władzę (samorząd). Fundamentem efektywnych regionalnych sieci koordynacji jest przede wszystkim zaufanie i otwartość na partnerstwo. OWES poprzez wspieranie istniejących podmiotów ekonomii społecznej (PES), procesu powstawania nowych PES oraz wspieranie współpracy pomiędzy nimi z otoczeniem PES (w tym w szczególności z samorządem) wspomaga rozwój regionu poprzez wzmacnianie działań nakierowanych na zaspokajanie potrzeb lokalnej społeczności, na tworzenie lokalnych systemów usług społecznych, rozwój przedsiębiorczości oraz kooperatywizmu, w tym różnorodność form zinstytucjonalizowanego partnerstwa. Silne i zintegrowane społeczności, samodzielnie diagnozujące problemy oraz sposoby ich rozwiązania stanowią podstawę rozwoju całego regionu. Ważnym aspektem działalności OWES jest ekonomizacja PES, dzięki której pobudzana jest dystrybucja dóbr oraz rozwijany jest kapitał (wywiad z koordynatorem OWES-1).

W tym miejscu warto również wspomnieć o oferowanych przez ośrodki wsparcia ekonomii społecznej bezpłatnych szkoleniach i doradztwie na rzecz przedsiębiorstw społecznych. Zgodnie z teorią neoendogenną rozwoju regionalnego „wiedza ekspercka ma być uzupełnieniem, klamrą spinającą operacyjnie powyższe zasoby i służyć do wypracowania użytecznych rozwiązań lokalnych problemów, łącznie z informacją i sposobem pozyskania funduszy na ich realizację” (Bohdziewicz-Lulewicz i Sutula 2012, s. 54).

Przedsiębiorstwa społeczne wykorzystują zasoby danego terytorium zarówno w aspekcie materialnym, jak też społecznym. Działanie to polega na uwzględnieniu nie tylko potencjału gospodarczego regionu (lokalizacji, jakości środowiska), ale przede wszystkim na wykorzystaniu istniejącego na danym terenie potencjału ludzkiego. Jak puentuje koordynator ośrodka wsparcia ekonomii społecznej: *Istnienie przedsiębiorstw społecznych ma pozytywny wpływ na rozwój regionu, ponieważ: uczy łączenia idei społecznych z przedsiębiorczością, pokazuje, że warto wspierać lokalnie, jest szansą dla tych, którzy mają w życiu z różnych powodów trudniej* (wywiad z koordynatorem OWES-2).

Struktura zatrudnienia w przedsiębiorstwach społecznych potwierdza włączenie osób zagrożonych marginalizacją, do tej pory pomijanych w gospodarce rynkowej. W szczególności warto tu podkreślić kwestię osób niepełnosprawnych jako tych, którzy włączeni są nie tylko do rynku pracy, lecz także do wspólnoty. Jak tłumaczy koordynator OWES-u:

Istnienie przedsiębiorstw społecznych wpływa na rozwój regionu z uwagi na swój wyjątkowy charakter łączący prowadzenie działalności gospodarczej z działalnością społeczną. PS wspierają gospodarkę przy jednoczesnym zorientowaniu na użyteczność społeczną, a wypracowana nadwyżka służy realizacji celów społecznych. Tworzenie przez PS nowych miejsc pracy dla osób zagrożonych wykluczeniem społecznym stanowi istotną alternatywę dla tradycyjnych i nie zawsze skutecznych programów aktywizacji zawodowej skierowanych do osób będących w szczególnie trudnej sytuacji na rynku pracy (wywiad z koordynatorem OWES-3).

Przedsiębiorstwa społeczne poprzez swoje działania dążą zatem do zmian w mentalności poprzez wzbudzanie i pielęgnowanie aktywnych postaw społecznych. Ich funkcjonowanie przyczynia się do wzmacniania ekonomii solidarnej, „której podstawowym celem jest aktywizacja zawodowa i integracja społeczna, w tym reintegracja zawodowa i społeczna osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, oraz rehabilitacja społeczna i zawodowa osób niepełnosprawnych” (MRPiPS 2019). Przedsiębiorstwa społeczne nie tylko aktywizują osoby zagrożone wykluczeniem społecznym, lecz przede wszystkim dążą do ich integracji z otoczeniem. Działania te opierają się na budowaniu i wzmacnianiu więzi społecznych. Wszystko to powoduje wzrost kapitału społecznego. Opisane działania w sferze społecznej i gospodarczej wpisują się w model rozwoju lokalnego definiowanego jako proces tworzenia nowych wartości (Blakely 1994, cyt. za: Broł 1996). Tylko dzięki tym elementom nowe miejsca pracy zyskują społeczny wymiar przekładający się na rozwój danego obszaru.

Podsumowując omawiane wątki, należy podkreślić, że zagadnienie wpływu ekonomii społecznej na rozwój regionu jest coraz śmielej podejmowane przez badaczy. Jak piszą Marta Bohdziewicz-Lulewicz i Joanna Sutula, ekonomia społeczna odgrywa tu rolę uzupełniającą/komplementarną w stosunku do rynku i państwa. Komplementarność

[...] zakłada proces elastycznego dopasowywania się do rzeczywistości uwarunkowanej, zarówno w skali makro (ustrojem państwa, koniunkturą gospodarczą), jak i mikro (specyficznymi, formalnymi i nieformalnymi strukturami lokalnymi). Powoduje to: elastyczne reagowanie/dopasowywanie się do potrzeb grup społecznych, środowisk czy konkretnych ludzi, różnorodność inicjatyw, spontaniczność i oddolność, innowacyjność, nieszablonowość (Bohdziewicz-Lulewicz i Sutula 2012, s. 52).

Podejmowana przez badaczy analiza funkcji, jakie pełnią przedsiębiorstwa społeczne, stanowi natomiast podstawę poglądu o ich pozytywnej roli w rozwoju regionu (Dudzik i Kucharski 2008; Brdulak i Florczak 2016; Sobczak 2016). Do najważniejszych funkcji można zaliczyć te przedstawiane przez Piotra Sałustowicza (2007, s. 10), ujmujące ekonomię społeczną w czterech obszarach oddziaływania:

1. Ekonomia społeczna jako „jobmachine” – jest spojrzeniem z perspektywy polityki zatrudnienia i rynku pracy – od ekonomii społecznej oczekuje się nowych miejsc pracy, szczególnie adresowanych do ludzi zmarginalizowanych lub którym grozi społeczna marginalizacja, oczekuje się również usług w zakresie zawodowego szkolenia i umożliwienia transferu na tzw. pierwszy rynek pracy;
2. Ekonomia społeczna jako kompensacja „zawodności rynku i państwa socjalnego” – jest to spojrzenie głównie z perspektywy polityki społecznej, która jest odpowiedzialna za dostarczanie usług socjalnych dla jednostek i zbiorowości czy wspólnot lokalnych, zwłaszcza tam, gdzie sektor prywatny czy publiczny nie są w stanie zaspokoić rosnących potrzeb społecznych;
3. Ekonomia społeczna jako „producent” kapitału społecznego – jest to przede wszystkim perspektywa polityki integracji społecznej/spójności, ale również dla etnicznego czy emancypacyjnego spojrzenia na ekonomię społeczną – zadaniem ekonomii społecznej jest „pomnażanie” kapitału społecznego;
4. Ekonomia społeczna jako „szkoła demokratyzacji” – z perspektywy procesu demokratyzacji oczekuje się od ekonomii społecznej wciągania jednostek i grup społecznych w proces politycznych decyzji.

Dla pełniejszego obrazu znaczenia ekonomii społecznej dla rozwoju regionalnego należy dodać uwzględnione przez Bohdziewicz-Lulewicz i Sutulę funkcje, jakie ona pełni:

1. Funkcja pobudzania zrównoważonego rozwoju lokalnego bazującego na zasobach lokalnych, potencjale miejsca i ludzi, tj. lokalnych przewagach konkurencyjnych, takich jak np. walory przyrodnicze, krajoznawcze oraz dziedzictwo kulturowe [...].
2. Funkcja pobudzania postaw przedsiębiorczych, mobilizowania i rozwoju kompetencji związanych z funkcjonowaniem na konkurencyjnym rynku pracy. Funkcja ta dotyczy zarówno pracowników organizacji i zmian w kulturze organizacyjnej podmiotów (np. organizacji pozarządowych wkraczających na drogę samofinansowania działalności poprzez działalność ekonomiczną, w przeciwieństwie do bazowania na dotacjach, grantach, darowiznach), jak i poszczególnych osób – pracowników/udziałowców/członków przedsiębiorstw społecznych, którzy poprzez współodpowiedzialność za finansowe powodzenie przedsiębiorstwa są niejako zmuszeni do rozwoju kompetencji przedsiębiorczych (Bohdziewicz-Lulewicz, Sutula 2012, s. 59).

Wraz z rozwojem ekonomii społecznej rośnie potrzeba określenia faktycznego stanu realizacji tych funkcji oraz jej wpływu na rozwój regionu. Trudność w określeniu potencjalnych efektów działań omawianych ośrodków wsparcia ekonomii społecznej poprzez wspomaganie przedsiębiorstw społecznych ujęto w tabeli 5.

Tab. 5. Efekty działań ośrodków wsparcia ekonomii społecznej poprzez wspomaganie przedsiębiorstw społecznych

Wersja optymistyczna	Wersja pesymistyczna
Aktywizacja zawodowa i społeczna osób zagrożonych wykluczeniem	Krótkotrwała aktywizacja zawodowa i społeczna osób zagrożonych wykluczeniem
Aktywizacja zawodowa i społeczna osób niepełnosprawnych	Krótkotrwała aktywizacja zawodowa i społeczna osób niepełnosprawnych
Aktywizacja zawodowa i społeczna starszych mieszkańców	Krótkotrwała aktywizacja zawodowa i społeczna starszych mieszkańców
Reintegracja społeczna osób zagrożonych wykluczeniem społecznym	Pozorna integracja
<ul style="list-style-type: none"> <li>▪ z pracodawcą</li> <li>▪ z pracownikami</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>▪ pracodawcy nie potrafią porozumieć się z pracownikami obciążonymi wykluczeniem społecznym;</li> <li>▪ współpracownicy nie potrafią porozumieć się z pracownikami obciążonymi wykluczeniem społecznym;</li> <li>▪ osoby zagrożone wykluczeniem społecznym nie potrafią / nie chcą dostosować się do zasad i warunków pracy w PS</li> </ul>
Wzrost poczucia wartości osób przynależących do PS	Krótkotrwały wzrost poczucia wartości osób przynależących do PS
Przeciwdziałanie uzależnieniu od pomocy społecznej	Powrót do korzystania ze środków zaopatrzenia i opieki społecznej

Źródło: opracowanie własne na podstawie wywiadów z koordynatorami OWES-ów.

Realizacja rezultatów miękkich projektów „OWES – wsparcie ekonomii społecznej”, „Łódzki Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej”, „Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej Centrum KLUCZ”, „OWES – rozwój ekonomii społecznej” według wywiadów z koordynatorami OWES-ów opiera się na realizacji dwóch scenariuszy: scenariusza rozwojowego lub stagnacyjnego. Scenariusz stagnacyjny zakłada, że nieliczne nowo utworzone przedsiębiorstwa społeczne posiadają zdolność do osiągnięcia założonych celów społecznych i ekonomicznych. W wielu przypadkach brakuje bowiem dobrego zarządzania przedsiębiorstwem.

Wsparcie indywidualnego doradcy przedsiębiorstwa społecznego na etapie jego tworzenia się jest niewystarczające, doradztwo specjalistyczne też nie zapełnia istotnego braku, jakim jest brak menedżera finansowego przedsiębiorstwa społecznego. W wielu przypadkach brak biznesowej praktyki lub wsparcia biznesowego praktyka działa na niekorzyść PS. Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej do 2023 roku zakłada tworzenie studiów menedżerskich oraz MBA w zakresie zarządzania PS obejmując[ych] zagadnienia z zakresu mechanizmów funkcjonowania sektora ekonomii społecznej i solidarnej w Polsce i na świecie, kształtujący[ch] umiejętności menedżerskie. Nacisk kładzie się na udział w studiach podyplomowych z zakresu zarządzania i marketingu oraz na współpracę w praktyce z sektorem biznesowym (mentoring lub coaching).

Czas pokaże, czy to będzie wystarczające w kontekście rozwoju ekonomii społecznej w Polsce (wywiad z koordynatorem OWES-1).

Scenariusz rozwojowy polega natomiast na kompleksowym wykorzystaniu zasobów lokalnych<sup>19</sup>. Uwzględnienie potencjału osób zagrożonych wykluczeniem społecznym może skutkować w dalszej perspektywie zwiększeniem poziomu kapitału społecznego przez te osoby, intensywnością sieci społecznych, wzmocnieniem więzi społecznych i w konsekwencji może przyczynić się do rozwoju regionalnego. Opowiedzenie się za jednym z scenariuszy i odpowiedź na pytanie problemowe zawarte w artykule wymagają przeprowadzenia dodatkowych analiz.

#### 4. Zakończenie

Niezbędnym warunkiem rozwoju ekonomii społecznej jest stabilny system wsparcia podmiotów ekonomii społecznej, który świadczy usługi wysokiej jakości. W Polsce zadania te wypełniają ośrodki wsparcia ekonomii społecznej. To dzięki ich działaniom szkoleniowym, doradczo-konsultacyjnym powstają przedsiębiorstwa społeczne. Ich pozytywna rola w rozwoju regionu potwierdzona jest poprzez twarde rezultaty realizacji projektów. Należy zauważyć, że właśnie zakłady aktywności zawodowej jako przedsiębiorstwa społeczne są jednymi z niewielu miejsc, gdzie osoby niepełnosprawne w regionie łódzkim mogą znaleźć pracę. W 2017 roku w województwie łódzkim działało 30 przedsiębiorstw społecznych, a w 2021 roku ich liczba wynosi już 77<sup>20</sup>. Daje to podwaliny pod budowanie rozwoju społecznego regionu w zakresie reintegracji społecznej grup marginalizowanych ze społecznością lokalną.

Przedstawione wyniki badań prezentują pozytywną rolę działań łódzkich OWES-ów. Dotyczy to nie tylko opinii osób odpowiedzialnych za realizację tego typu wsparcia – koordynatorów OWES-ów, ale przede wszystkim ich klientów. To oni potwierdzają kompleksowość usług przez nich oferowanych. Działania ośrodków wsparcia ekonomii społecznej w ich opinii przyczyniają się także do rozwiązywania problemów organizacji.

Oferowana przez OWES-y pomoc nie może jednak koncentrować się tylko na tworzeniu nowych miejsc pracy w podmiotach ekonomii społecznej, powinna także polegać na aktywnym wspieraniu już funkcjonujących podmiotów. Szansą i wyzwaniem, przed jakim stają, jest przede wszystkim zwiększenie nakładów zarówno finansowych, jak też ludzkich na profesjonalizację swoich usług. Bez wykwalifikowanej kadry podejmowane działania będą miały charakter pozorny.

Dla wzmocnienia ekonomii społecznej konieczne są także działania o charakterze systemowym. Przede wszystkim należy uwzględnić powiązanie usług OWES-ów z innymi usługami świadczonymi na poziomie lokalnym oraz podkreślić pozytywną rolę ekonomii społecznej w politykach regionalnych. Podwaliny pod takie działania daje między innymi Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej do 2023 roku.

Z perspektywy sektora ekonomii społecznej i solidarnej osoby zagrożone wykluczeniem społecznym są w centrum zainteresowania, zarówno jako pracownicy odzyskujący samodzielność ekonomiczną i podmiotowość w zakresie kształtowania swojej sytuacji zawodowej, a także jako osoby wymagające szczególnego, zindywidualizowanego wsparcia w odbudowaniu zdolności do pełnego uczestnictwa w aktywności zawodowej i społecznej [...]. Wśród nich wyróżnić można osoby, w stosunku do których działania podejmowane dotychczas są mało skuteczne, a także wymagające bardziej kompleksowego podejścia, nie tylko w zakresie aktywizacji zawodowej, ale również reintegracji społecznej. W związku z tym konieczne jest dostosowanie instrumentów aktywnej polityki społecznej i zatrudnienia do zmieniającej się sytuacji na rynku pracy (MRPiPS 2019, s. 17–18).

Taką szansę dają wspieranie przez OWES-y przedsiębiorstwa społeczne, które poprzez swoje działania dążą do zwiększenia integracji jednostek i odpowiedzialności społecznej na poziomie lokalnym (Hausner i Laurisz 2008).

<sup>19</sup> Na rolę sieci społecznych jako kluczowego elementu zasobów lokalnych zwraca uwagę między innymi Barbara Lewenstein (2006).

<sup>20</sup> Na podstawie: Baza przedsiębiorstw społecznych, <https://dane.gov.pl/pl/dataset/2114,baza-przedsiębiorstw-spoecznych/resource/29619/table> (dostęp: 22.04.2021).

Konkludując uwagi dotyczące potencjalnego wpływu działań ośrodków wsparcia ekonomii społecznej na rozwój regionu łódzkiego, należy podkreślić konieczność uwzględnienia dłuższej perspektywy czasowej i szerszego wachlarza przeprowadzonych analiz. Badanie powinno uwzględnić wywiady z klientami OWES-ów i z całym otoczeniem społecznym ich działań. Efekt tych prac może przyczynić się do wypracowania „dobrych praktyk” wzmacniających ekonomię społeczną.

## Literatura

- Babbie E., 2006, *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Biernat A., 2008, „Beneficjenci przedsiębiorstw ekonomii społecznej”, w: M. Gumkowska (red.), *Przedsiębiorstwo ekonomii społecznej w środowisku lokalnym*, Warszawa: Stowarzyszenie Klon/Jawor.
- Blakely E.J., 1994, *Planning Local Economic Development. Theory and Practice*, Thousand Oaks – London – New Delhi: SAGE Publications.
- Bogacz-Wojtanowska E., Przybysz I., Lenzion M., 2014, *Sukces i trwałość ekonomii społecznej w warunkach polskich*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Bohdziewicz-Lulewicz M., Sutula J., 2012, „Ekonomia społeczna jako instrument rozwoju regionu oraz społeczności lokalnych”, *Ekonomia Społeczna*, nr 2, s. 51–63.
- Brdulak J., Florczak E., 2016, *Uwarunkowania działalności przedsiębiorstw społecznych w Polsce*, Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA.
- Brol R., 1996, „Praktyka planowania strategicznego w skali lokalnej – studium przypadków”, w: M. Obrębalski (red.), *Gospodarka lokalna w teorii i w praktyce*, Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. O. Langego, s. 120–134.
- Broniszewski M., 2016, „Rozwój podmiotów ekonomii społecznej w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem regionu opolskiego – uwarunkowania instytucjonalnoorganizacyjne”, *Ekonomia Społeczna*, nr 2, s. 38–47.
- Broniszewski M., 2018, „Podmioty ekonomii społecznej jako czynnik wspomagający rozwój społeczno-gospodarczy województwa opolskiego – wyzwanie dla wdrażania zintegrowanych inwestycji terytorialnych”, *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, Seria: Organizacja i Zarządzanie*, z. 131, s. 39–50.
- Dawkins C., 2003, „Regional development theory: conceptual foundations, classic works, and recent developments”, *Journal of Planning Literature*, t. 18, nr 2, s. 131–172.
- Defourny J., 2005, „Przedsiębiorstwo społeczne w poszerzonej Europie: koncepcja i rzeczywistość”, w: *Ekonomia społeczna: II Europejska Konferencja Ekonomii Społecznej – Materiały*, Kraków – Warszawa: Ministerstwo Polityki Społecznej.
- Dudzik K., Kucharski T., 2008, „Przedsiębiorstwa społeczne. Dobre praktyki”, w: J. Hausner (red.), *Przedsiębiorstwa społeczne w Polsce. Teoria i praktyka*, Kraków: Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, s. 35–74.
- Frączek M., 2007, „Regionalny System Monitorowania Rynku Pracy i Wykluczenia Społecznego w Małopolsce – podstawowe założenia projektu oraz możliwości jego wykorzystania przez podmioty ekonomii społecznej”, *Ekonomia Społeczna*, nr 1, s. 42–47.
- Głuszczyk D., 2011, „Istota rozwoju regionalnego i jego determinanty”, *Ekonomia*, t. 17, nr 5, s. 68–80.
- GUS, 2018, *Świadczenia na rzecz rodziny w 2017 roku*, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Hausner J., 2012, „Ekonomia społeczna a państwo”, w: M. Frączka, J. Hausner, S. Mazur (red.), *Wokół ekonomii społecznej*, Kraków: MSAP, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, s. 111–123.
- Hausner J., Laurisz N., 2008, „Czynniki krytyczne tworzenia przedsiębiorstw społecznych. Przedsiębiorstwo społeczne. Konceptualizacja”, w: J. Hausner (red.), *Przedsiębiorstwa społeczne w Polsce. Teoria i praktyka*, Kraków: Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, s. 9–34.
- Karmowska G., 2011, „Badanie i pomiar rozwoju regionalnego na przykładzie województwa zachodniopomorskiego”, *Roczniki Nauk Rolniczych*, t. 98, z. 2, s. 85–93.
- Kołacz P., Wielgus P., 2015, *Przepis na rewitalizację*, Bydgoszcz: Fundacja dla Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Kuchmacz B., 2016, *Kapitał społeczny jako czynnik rozwoju lokalnego*, Warszawa: CeDeWu.
- Kudłacz T., 1999, *Programowanie rozwoju regionalnego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kurleto M.H., 2016, *Model przedsiębiorstwa społecznego*, Warszawa: Difin SA.
- Lewenstein B., 2006, „Nowe paradygmaty rozwoju układów lokalnych”, w: J. Kurczewska (red.), *Oblicza lokalności. Różnorodność miejsc i czasu*, Warszawa: IFiS PAN, s. 221–245.

- MRPiPS, 2019, *Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej do 2023 roku. Ekonomia Solidarności Społecznej*, Warszawa: Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, [http://www.ekonomiaspoleczna.gov.pl/download/files/EKONOMIA\\_SPOLECZNA/KPRES.pdf](http://www.ekonomiaspoleczna.gov.pl/download/files/EKONOMIA_SPOLECZNA/KPRES.pdf) (dostęp: 22.10.2019).
- Obrębalski M., 2006, „Mierniki rozwoju regionalnego”, w: D. Strahl (red.), *Metody oceny rozwoju regionalnego*, Wrocław: Wydawnictwo AE we Wrocławiu, s. 26–35.
- Parysek J., 1995, Rola samorządu terytorialnego w rozwoju lokalnym, w: J. Parysek (red.), *Rozwój lokalny: zagospodarowanie przestrzenne i nisze atrakcyjności gospodarczej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 37.
- RCPS, 2016, *Regionalny Program Rozwoju Ekonomii Społecznej w województwie łódzkim do roku 2020*, Łódź: Regionalne Centrum Pomocy Społecznej w Łodzi.
- RCPS, 2017, *Spotkanie mające na celu rozwój współpracy pomiędzy jednostkami samorządu terytorialnego i innymi podmiotami lokalnymi, w szczególności podmiotami ekonomii społecznej*, Łódź: Regionalne Centrum Pomocy Społecznej w Łodzi.
- RCPS, 2018, *Dostępność usług społecznych świadczonych w formie zdeinstytucjonalizowanej w województwie łódzkim*, Łódź: Regionalne Centrum Pomocy Społecznej w Łodzi.
- RCPS, 2019, *Raport o stanie ekonomii społecznej w województwie łódzkim za rok 2018*, Łódź: Regionalne Centrum Pomocy Społecznej w Łodzi.
- Richardson H.W., 1979, „Aggregate efficiency and interregional equity”, w: H. Folmer, J. Oosterhaven (red.), *Spatial Inequalities and Regional Development*, Boston: Martinus Nijhoff.
- ROPS, 2015, *Wojewódzki Program Pomocy i Integracji Społecznej na lata 2016–2025*, Opole: Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej.
- Salustowicz P., 2007, „Pojęcie, koncepcje i funkcje ekonomii społecznej”, w: J. Staręga-Piasek (red.), *Ekonomia społeczna. Perspektywa rynku pracy i pomocy społecznej*, Warszawa: Instytut Rozwoju Służb Społecznych, s. 21–46.
- Sobczak M., 2012, „Zróźnicowanie poziomu wykluczenia społecznego w Polsce według województw”, *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, nr 115, s. 163–175.
- Sobczak M., 2016, *Reintegracja zawodowa w spółdzielniach socjalnych. Na przykładzie województwa łódzkiego*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- SWS „Ja–Ty–My”, 2015, *Plan działania Ośrodka Wsparcia Ekonomii Społecznej na okres od 01.01.2015 r. do 31.12.2017 r.*, Stowarzyszenie Wsparcie Społeczne „Ja–Ty–My”, <http://wsparciespoleczne.pl> (dostęp: 1.10.2017).
- SWS „Ja–Ty–My”, 2016, *Regulamin rekrutacji do projektu „OWES – wsparcie ekonomii społecznej”*, Stowarzyszenie Wsparcie Społeczne „Ja–Ty–My”.
- SWS „Ja–Ty–My”, 2018, *Regulamin rekrutacji do projektu „Łódzki Ośrodek Wsparcia Ekonomii Społecznej”*, Stowarzyszenie Wsparcie Społeczne „Ja–Ty–My”, [http://wsparciespoleczne.pl/wp-content/uploads/2019/02/Regulamin\\_rekrutacji\\_LOWES\\_2019\\_02\\_06.pdf](http://wsparciespoleczne.pl/wp-content/uploads/2019/02/Regulamin_rekrutacji_LOWES_2019_02_06.pdf) (dostęp: 22.10.2019).
- Świątek A., 2013, „Przepis na badania ewaluacyjne w projektach miękkich finansowanych z EFS”, *Studia europejskie*, t. 68, nr 4, s. 253–270.
- USŁ, 2014, *Niepełnosprawni w województwie łódzkim*, Łódź: Urząd Statystyczny w Łodzi.
- USŁ, 2016, *Rocznik statystyczny województwa łódzkiego*, Łódź: Urząd Statystyczny w Łodzi.
- Ustawa o rewitalizacji z dn. 9 października 2015 r., Dz.U. 2015 r. poz. 1777.
- WUP, 2017, *Informacja sygnałna o rynku pracy – wrzesień 2017*, Wojewódzki Urząd Pracy w Łodzi, <http://wuplodz.praca.gov.pl/-/5579070-informacja-sygnałna-o-rynku-pracy-wrzesien-2017> (dostęp: 17.10.2017).

## Netografia

- Baza przedsiębiorstw społecznych, <https://dane.gov.pl/pl/dataset/2114,baza-przedsiębiorstw-społecznych/resource/29619/table> (dane z 22.04. 2021) (dostęp: 14.05.2021).
- <http://centrumwiedzy.org> (dostęp: 17.10.2017).
- <http://uml.lodz.pl/dla-mieszkanow/rewitalizacja/rewitalizacja-obszarowa-centrum-lodzi-projekty-1-8/> (dostęp: 17.10.2017).
- Przedsiębiorstwo społeczne, <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/x/602974> (dostęp 1.10.2017 r.)
- Regulamin działalności Ośrodka Wsparcia Ekonomii Społecznej, <http://wsparciespoleczne.pl> (dostęp: 1.10.2017).